

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ. КРИМІНАЛЬНО- ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

Головкін Богдан Миколайович,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри кримінології
та кримінально-виконавчого права,
Національний юридичний університет
імені Ярослава Мудрого, Україна, м. Харків
e-mail: golovkin_@ukr.net
ORCID 0000-0002-0333-9806

doi: 10.21564/2414–990x.135.83130
УДК 343.988

ВІКТИМНА ПОВЕДІНКА ЖЕРТВ ЗЛОЧИНІВ

У статті розглянуто феномен віктимної поведінки жертв злочинів, з'ясовано її генезу та описано основні моделі такої поведінки.

Ключові слова: жертва злочину; когнітивні ілюзії; кримінальна небезпека; віктимогенний ризик; взаємодія із злочинцем.

Головкин Б. Н., доктор юридических наук, профессор, заведующий кафедрой криминологии и уголовно-исполнительного права, Национальный юридический университет имени Ярослава Мудрого, Украина, г. Харьков.

e-mail: golovkin_@ukr.net ; ORCID 0000-0002-0333-9806

Виктимное поведение жертв преступлений

В статье рассмотрен феномен виктимного поведения жертв преступлений, выяснен его генезис и описано модели такого поведения.

Ключевые слова: жертва преступления; когнитивные иллюзии; криминальная безопасность; виктимогенный риск; взаимодействие с преступником.

Постановка проблеми. Феномен віктимної поведінки залишається недостатньо розробленим у кримінології. Окремі аспекти цієї проблеми досліджувалися у працях Л. В. Франка, В. С. Мінської, Г. І. Чечеля, В. Д. Рівмана, В. Я. Рибальської, В. І. Полубінського, О. М. Джузи, Є. М. Моїсеєва, В. В. Василевича, Ю. О. Левченка, Н. В. Кулакової, О. М. Литвинова, В. О. Тулякова та ін. Зусиллями зазначених учених сформульовано загальні уявлення про віктимну поведінку, розглянуто її механізм, розроблено класифікацію такої поведінки. Водночас досі залишаються без відповіді такі взаємопов'язані питання, як: чому людська психіка погано розпізнає кримінальну небезпеку; як люди стають жертвами злочинів; у чому полягає особливість віктимної поведінки; яким чином віктимна поведінка впливає на вибір конкретної особи у ролі жертви злочину?

Аналіз останніх досліджень. У кримінології віктимна поведінка розглядалася як антипод до злочинної поведінки. Здебільшого вона досліджувалася у контексті механізму злочинної поведінки та пом'якшуючих вину обставин.

На думку В. О. Тулякова, віктимна поведінка – це вид соціальної девіації. Вона є відхиленням від норм (правил) особистої та майнової безпеки [1, с. 155-156]. Однак результати нашого віктимологічного опитування 1577 жертв злочинів (2014 р.) засвідчують, що 74,5% громадян у цілому дотримуються у повсякденному житті правил (норм) безпеки. З них приблизно 40% роблять це постійно, ще третина – час від часу. І все ж майже половина з числа осіб, які дбають про власну безпеку, стають жертвами злочинів. Характерними також є відповіді респондентів щодо показників, від яких залежить ступінь віктимного ризику. Серед них – місце перебування називають 30 % опитаних, час доби – 33,4 %, байдужість сторонніх людей – 24,4 %, власна ризикована поведінка – 11,6 %, інші чинники – 0,6 %.

Досі бракує системних знань про феномен віктимної поведінки, її генезу та особливості мислення й поведінки жертви у ситуації взаємодії із злочинцем, що призводить до вчинення злочину.

Метою статті є розгляд феномену віктимної поведінки, психологічних механізмів її формування та зовнішніх форм прояву, а також створення інформативно-описових моделей такої поведінки.

Вклад основного матеріалу. З'ясування особливостей віктимної поведінки слід розпочинати зі встановлення істотних ознак та характеристики категорії, до якої вона належить. Поведінка визначається як зовнішній динамічний прояв активності живих істот. Цей прояв підлягає сприйняттю та оцінці з точки зору її змісту, соціальної значущості та наслідків. Поведінка притаманна не тільки людям, а й тваринам та іншим живим істотам. Змістом людської поведінки є соціальна взаємодія. Вона здійснюється з різними цілями: задоволення особистих потреб та інтересів, адаптація до умов середовища, комунікація, а також зміна і перетворення соціальної дійсності. Соціальна поведінка зазвичай унормована, підлягає моральній і правовій оцінці. Її атрибутивною ознакою є діяння у формі дії або бездіяльності, що викликає правові наслідки. На відміну від діяльності, поведінка не завжди доцільна й цілеспрямована. А. Ф. Зелін-

ський звертає увагу на такі види поведінки, як вольова, імпульсивна та звична. Їх відмінність полягає у неоднаковій мірі усвідомленості та вольового контролю. Поведінка не повністю контролюється свідомістю, не завжди має конкретну мету і план реалізації. Психічна регуляція поведінки одночасно відбувається на свідомому і підсвідомому рівнях. Як відомо, юридичне значення має лише свідомо-вольова поведінка (правомірна, неправомірна, протиправна). Правову оцінку має й імпульсивна поведінка особи, яка перебувала у стані фізіологічного афекту. Натомість у психології поведінка тлумачиться як будь-які прояви зовнішньої активності: рухи, дії, вчинки, висловлювання, вегетативні реакції. Через це поведінка поділяється на фізичну, вербальну та невербальну [2, с. 70–96].

На наш погляд, віктимна поведінка – це дії або бездіяльність особи, що зумовили вибір її у ролі жертви і стали приводом для вчинення злочину в конкретній життєвій ситуації.

У розвиток своєї позиції сформулюємо низку засадничих положень про віктимну поведінку. За своєю суттю віктимна поведінка – це небезпечна для суб'єкта поведінка в ситуації взаємодії із злочинцем. Небезпечною така поведінка стає з урахуванням особливостей місця, часу та сценарію розвитку подій перед вчиненням злочину, або у момент злочинного посягання. Віктимна поведінка привертає увагу зловмисника, зумовлює вибір жертви, стає приводом для вчинення злочину проти конкретної особи, яка виявилася підвищено уразливою у конкретній ситуації. За формою вини така поведінка у основному необережна. Значно рідше люди навмисно наражаються на небезпеку протиправних посягань. За моментом виникнення віктимна поведінка передує вчиненню злочину, або проявляється у момент взаємодії злочинця і жертви. Так само розгортання та зміна віктимної поведінки відбувається у ході вчинення злочину. Проявів віктимної поведінки відносно небагато; здебільшого вони типові.

Віктимна поведінка становить зовнішній прояв віктимності особи. Вона формується під впливом генотипу, життєвого досвіду та середовища проживання. Суб'єкт віктимної поведінки має комплекс індивідуальних психофізіологічних особливостей та індивідуально-психологічних деформацій, що зумовлюють ілюзорне сприйняття й неадекватне реагування на кримінальну небезпеку.

У психологічній літературі називаються психофізіологічні риси та соціально-психологічні ознаки жертв злочинів, що зумовлюють віктимну поведінку. Психофізіологічні риси пов'язані із дефектами пізнавальних психічних процесів (сприйняття, уваги, уяви, пам'яті, мислення), пониженою антиципацією (спроможністю прогнозувати наслідки своєї поведінки), недостатньою швидкістю та адекватністю сенсомоторних реакцій, викривленим чи ілюзорним сприйняттям небезпечних ситуацій і дій інших людей, розгальмованістю негідних бажань. Поряд з цим значна частина жертв злочинів мають такі риси характеру, як довірливість, наївність, сварливість, задиристість, а також акцентуації характеру за істероїдним, нестійким, демонстративним і збудливим типом [3, с. 174]. Певну специфіку має емоційна сфера жертви злочину. Провідними емоційними рисами жертви є ригідність та підвищена сенситивність. Ригідність полягає в

ускладненому корегуванні наміченої програми поведінки відповідно до об'єктивних вимог розвитку ситуації. Через ригідність жертва не може адекватно реагувати на ситуацію, з якою зіштовхнулася, обрати оптимально безпечний варіант поведінки.

Підвищена сенситивність виражається у високій чутливості до подій, що відбуваються довкола або мають відбутися [4, с. 36]. Сенситивність зазвичай супроводжується безпричинною тривожністю, страхом перед новими ситуаціями, незнайомими людьми і усякого роду випробуваннями. Почуття страху за своє буття та безпеку найчастіше проявляється у безпідставній тривозі, провині, невдоволенні собою й очікуванні ворожих проявів з боку оточуючих людей. Страх пов'язаний із психотравмами, комплексами, фобіями, передчуттям лиха, пережитим досвідом віктимізації [5, с. 10].

Соціально-психологічні ознаки жертв злочину полягають у характері виконуваних соціальних ролей, соціальному та майновому становищі, ослаблених соціальних зв'язках, конфліктному стилі міжособистісних відносин, соціальній відчуженості і необачній поведінці. Індивідуальні психофізіологічні особливості жертв злочинів, а також соціально-психологічні риси визначають спосіб мислення й форму поведінки у конкретних життєвих ситуаціях.

Здебільшого люди стають жертвами злочинів несподівано для себе. У потоці буденності вони не помічають нічого підозрілого, поводяться як завжди: пересуваються тими ж самими маршрутами, відвідують одні й ті ж місця, виконують роботу за однотипним часовим графіком, спілкуються з вузьким колом осіб, байдужі до всього, що не стосується їх особисто. Стереотипний спосіб поведінки до певного часу забезпечує членів суспільства від злочинних посягань. Однак, вступаючи в однотипні суспільні відносини, щоразу існує ризик зіштовхнутися із злочинцями, які використовують необачливу поведінку інших суб'єктів соціальної взаємодії, а також змінюють позитивну поведінку на сприятливу для вчинення злочину в конкретній ситуації.

Намітивши жертву, злочинці підштовхують її до ролі постраждалого: зближуються, маніпулюють почуттями, відволікають увагу, заманюють у пастку, або ж безпідставно звинувачують та залякують. Головна мета – отримати тимчасову владу над жертвою, змінити її мислення і поведінку у потрібному напрямі. Для злочинців ідеальна жертва – це не готова захищатися за конкретних обставин особа, а також підвладна впливу та маніпуляціям. Природна необізнаність жертви про небезпеку, неготовність захищатися підвищує шанси на успішне злочинне посягання. Психологічна неготовність більшості людей особисто зіштовхнутися із злочинним посяганням, неготовність до непередбачуваного розвитку подій і ситуацій перетворює суб'єктів соціальної взаємодії на жертв злочинів. Але ж чому люди вчасно не відчувають кримінальну небезпеку, не сприймають її реальність? Чому не помічають, як стають потенційними жертвами у повсякденному житті?

Щоб розібратися з цими непростими питаннями, необхідно проаналізувати механізм повсякденного мислення й поведінки людей.

Нобелівський лауреат Даніель Канеман дослідив два режими мислення під умовними назвами Система 1 і Система 2. Система 1 складається з передчуттів, вражень, бажань, почуттів. Це так зване інтуїтивне мислення. Воно миттєве, спрацьовує автоматично кожного разу, коли необхідно приймати повсякденні рішення і діяти у стандартних ситуаціях. Система 2 – це раціональне мислення, засноване на переконаннях, уявленнях, знаннях, досвіді. Її головна функція полягає у стеженні та контролі за враженнями і бажаннями, запропонованими Системою 1, а також у їх подоланні за необхідності. Система 2 перебуває у комфортному режимі мінімальних зусиль. Раціональне мислення «вмикається» у разі виникнення нестандартних ситуацій, появи складних завдань, з якими не справляється Система 1. При цьому останню не можна вимкнути. Виходить, що для зосередження уваги, активізації раціонального мислення, критичної оцінки ситуації, посилення самоконтролю і вибору оптимального варіанта поведінки необхідно отримати від Системи 1 сигнал про нестандартну ситуацію або небезпеку. Однак такий сигнал надходить не завжди. Особливістю її роботи є монотонність, стереотипне реагування на зовнішню обстановку, втрата відчуття часу. Система 1 пов'язує в єдине ціле теперішнє з недавнім минулим та очікуваним розвитком подій за сценаріями в аналогічних ситуаціях [6, с. 16–23]. Це породжує викривлення, системні помилки у сприйманні й інтерпритації того, що насправді відбувається в даний момент. Зазначені викривлення (деформації) Даніель Канеман називає *когнітивними ілюзіями* [6, с. 21]. Іншими словами, якщо до того в аналогічних ситуаціях проти особи не вчинявся злочин, то, імовірно, інтуїтивне мислення не розпізнає небезпеки, не зможе вчасно зреагувати на неї адекватним чином.

Узяти верх над інтуїтивним мисленням раціональне (логічне) мислення може лише на певний час, оскільки це вимагає концентрації уваги, понаднормових інтелектуально-вольових зусиль. У потоці щоденних міжособистісних контактів, численних інформаційних впливів та під тиском життєвих проблем накопичується втома від буденності. Остання негативно позначається на роботі психіки. Відображення, сприйняття й оцінка свідомістю подій і поведінки оточення відбувається фрагментарно та поверхнево, а лінія поведінки вибудовується відповідно до першочергового задоволення власних потреб та інтересів. Подібна стратегія поведінки передбачає відкрите або приховане використання інших людей як засобу досягнення індивідуальних цілей. Налаштованість виступати активним діючим суб'єктом соціальної взаємодії невілює кримінальну небезпеку, що виникає на шляху задоволення різноспрямованих інтересів учасників суспільних відносин. Зазвичай роль жертви виконує сторона, яка не очікувала порушення своїх прав та свобод, виявилася не готовою їх захищати при соціальній взаємодії з іншими суб'єктами, хоча така взаємодія об'єктивно містить елементи непередбачуваності й ризик протиправних посягань.

Згідно із вченням А. Маслоу, в ієрархії людських потреб безпека посідає другу позицію після фізіологічних потреб. Ця потреба пов'язується з прагненням жити в безпечному, стабільному, організованому і передбачуваному світі,

де діють установлені правила і порядки, унеможливлені небезпечні ситуації, безлад і хаос. Потреба у безпеці виражається через свободу від страху перед злочинцями, відсутність тривоги за своє майбутнє, передбачуваність буття. У стабільному суспільстві потреба у безпеці проявляється лише у м'яких формах: страхування на випадок заподіяння шкоди, консервативна поведінка уникання невиправданих ризиків тощо. Натомість у критичних, екстремальних ситуаціях потреба у безпеці починає домінувати і спонукати організм до мобілізації усіх сил на боротьбу з небезпекою [7].

У сучасному українському суспільстві наростають процеси ентропії, хаосу і непередбачуваності буття. Одночасно збільшується діапазон ризиків і загроз для учасників суспільних відносин. Частина з них носить об'єктивний характер. Решта – виникає у результаті соціальної взаємодії чи унаслідок цілеспрямованого впливу одних людей на свідомість та поведінку інших. В основі виникнення віктимної поведінки лежить *суперечність між мотивацією досягнення особистих цілей та необхідністю дбати про власну безпеку кожного разу, коли відбувається взаємодія з іншими суб'єктами суспільних відносин*. Окрім цього, віктимна поведінка детермінується взаємодією особи з несприятливим середовищем проживання, що містить комплекс криміногенних ризиків і загроз для пересічних громадян.

Насамперед маємо визнати зростання рівня антропогенної небезпеки, пов'язаної з неконтрольованою урбанізацією та непристосованою інфраструктурою великих міст. Йдеться про неналежне архітектурне планування, хаотичну забудову, недостатню облаштованість громадських місць під потреби людей, поганий благоустрій прибудинкової території і місць загального користування, незручні транспортні маршрути та розв'язки. Все це створює віктимогенні зони, зумовлює складнощі сприйняття й орієнтації на місцевості, збільшує вимушені контакти із незнайомими людьми, розпорошує увагу, посилює анонімність міжособистісних відносин, стимулює байдужість і відстороненість від проблем ближнього.

Потужним фактором зростання антропогенної небезпеки виступає інтенсивне переміщення суспільного життя в кіберпростір. Знеособлення спілкування користувачів Інтернету, правова неврегульованість їх поведінки, недостатній соціальний контроль і відчуття безкарності суттєво підвищують рівень віктимогенних загроз для користувачів інформаційно-телекомунікаційних мереж.

Наступним ризик-фактором є лавиноподібні потоки негативної інформації, що розповсюджуються через ЗМІ та Інтернет. Постійні повідомлення про нерозкриті резонансні злочини, загрозливе зростання рівня злочинності, нарікання на бездіяльність правоохоронних органів формують у населення відчуття беспорядності, схильність покладатися на сприятливий розвиток подій та ситуацій. Деструктивна інформація формує комплекси і фобії, панічні і песимістичні настрої, здійснює когнітивне, емоційне та психомоторне зараження «вірусом» страху та безнадії, втрати життєвого смислу, перетворює нас у жертв обставин і недобрих намірів інших учасників суспільних відносин.

До об'єктивних чинників зростання рівня антропогенної небезпеки також належить економічна депривація. Кримінальний монополізм, порушення нормальних механізмів розподілу і перерозподілу матеріальних благ, а також принципів ринкового ціноутворення призвели до бідності більшості населення, усунення їх з нормального процесу суспільного виробництва та втрати легальних джерел доходів.

Суб'єктивними чинниками, що посилюють антропогенну небезпеку, є соціальна аномія, правовий нігілізм, недовіра до влади та органів кримінальної юстиції, а також наростаюча соціальна конфронтація на ґрунті матеріальної нерівності і соціальної несправедливості, політичної, расової, релігійної, етнічної нетерпимості тощо. Певна частина соціально незрілих людей з нестійкою психікою не можуть адаптуватися до суворих реалій життя, втрачають суспільно корисні зв'язки, стають самотніми, набувають комплексів та фобій і через це перетворюються на привабливий і доступний об'єкт злочинних посягань. Слід враховувати також, що життя в умовах лавиноподібного потоку суперечливої інформації, психоемоційних перевантажень, вимушеного пошуку додаткових джерел доходів дезорієнтує нормально адаптовану частину суспільства у розпізнаванні кримінальних небезпек.

Отже, передумовами виникнення віктимної поведінки, що призводить до потрапляння у криміногенні ситуації, є несприятливе соціальне середовище проживання, недостатня інфраструктурна облаштованість населених пунктів, а також неналежне сприйняття кримінальної небезпеки.

Узагальнивши можливі інваріанти віктимної поведінки, пропонуємо розглянути дві найбільш поширені на практиці моделі поведінки жертв злочинів:

- 1) **що призводить до потрапляння у криміногенні ситуації з необережності;**
- 2) **що створює такі ситуації умисними діями.**

Перша модель віктимної поведінки найбільш поширена у повсякденному житті. Переважно йдеться про необачливу чи легковажну поведінку, що здебільшого притаманна жертвам корисливих злочинів.

Загалом віктимна поведінка включає три взаємопов'язані прояви активності: вербальну, невербальну та фізичну.

Вербальна активність жертви проявляється у поширенні про себе інформації, що може зацікавити злочинців. Зазвичай це відомості про матеріальне становище, джерела доходів, рівень споживання матеріальних благ. Наприклад, це можуть бути факти про спосіб життя та форми дозвілля, інформація про рухоме і нерухоме майно на праві власності, наявність банківських вкладів, хизування витратами і купівельною спроможністю, що підкреслюють високий соціальний статус і чималі фінансові можливості тощо. Розповсюдження подібної інформації будь-якими каналами комунікацій серед знайомих і незнайомих людей створює підвищену небезпеку для особи, орієнтує зловмисників у пошуці підходящої жертви, допомагає спланувати злочин, створити для цього необхідну ситуацію, підібрати спосіб впливу на її поведінку.

Невербальні акти поведінки полягають у комунікації без слів. У кожної людини є своя репрезентативна система, через яку вона передає інформацію про себе іншій стороні відносин. Загальновідомо, що через психомоторні реакції зовні виражається діяльність нервової системи та органів відчуттів. Індивідуальні прояви психомоторної сфери зовні виражають наміри, почуття, ставлення, налаштованість на певний спосіб реагування. Через «мову тіла» посиляються символічні сигнали для оточуючих. Мимовільні жести, пози, погляд, а також рухливі реакції несуть важливу інформацію про звички та установки, темперамент людини (сильні або слабкі реакції, повільна або швидка жестикуляція), типові риси характеру (ступінь впевненості або невпевненості в собі, обережність чи імпульсивність), нагальні бажання. У поставі, поході, манерах вгадується соціальний статус. Доволі легко «читаються» такі почуття та емоційні стани, як зацікавленість, роздуми, сумніви, недовіра. Наприклад, людина, зацікавлена і налаштована довіряти партнеру по спілкуванню, має відповідний вираз обличчя, демонструє згоду киванням головою. Передчуття особистої вигоди викликає емоційний відгук у виді мимовільної посмішки, активізує рухливість, знімає моральні бар'єри. Жести роздумів проявляються в підпиранні рукою щоки з витягненим вказівним пальцем догори, почісуванням підборіддя, пощипуванням перенісся, маятниковим розкачуванням тіла у сидячій позі, зчепленням рук у замок або за спиною, ходінням сюди й туди, а також мрійливим поглядом, спрямованим у далечінь. Певні особливості мають знаки сумнівів, невпевненості та недовіри. Про них свідчать гримаси рото-носовим трикутником, примруження погляду, машинальне потирання лоба, скронь, відведення погляду вбік, потирання підборіддя, шиї, мочки вуха, зморщення лоба, мимовільне скидання брів догори, постукування пальцями по поверхні тощо.

Здебільшого злочинці добре орієнтуються у невербальній поведінці потенційних жертв. У їх уяві існує збиральний образ ідеальної жертви, який вони «приміряють» на потенційних кандидатів і майже безпомилково розпізнають у разі співпадання діючого «персонажу» з прототипом. Так, наприклад, визнаними психологами є кишенькові крадії, шахраї та хабарники. За жестами, позами, мімікою та іншими знаками невербальної поведінки вони буквально «читають думки і наміри», майже безпомилково вирізняють потрібний типаж жертви серед натовпу, а також оцінюють вірогідну суму готівки, якою можна заволодіти.

Американські психологи Бетті Грейсон і Моріс Стейн [8] експериментальним шляхом довели, що більшість насильницьких злочинців обирали жертву вуличних пограбувань упродовж семи секунд за фізичними даними, особливостями рухів і ходи, прогнозованою здатністю чинити опір.

На наш погляд, поведінкою жертв певним чином керує природний страх перебування в темний час доби у малолюдних місцях. Помічено, що людина, яка боїться, починає сутулитися, опускає голову, ховає погляд, відчувається невпевнено, пришвидшує крок, підозріло озирається, при раптовій зустрічі з незнайомцями може поводитися неадекватно (зупинитися, завмирати, виявляти агресію або втікати), тим самим привертає увагу нападників.

Фізична складова віктимної поведінки полягає у недотриманні чи неналежному дотриманні правил особистої та майнової безпеки. Діапазон такої поведінки доволі стандартний: незабезпечення збережності свого майна, бажання отримати вигоду та уникнути необхідних витрат, зекономити час, мінімізувати трудовий внесок, надмірна довіра малознайомим людям, перебування у небезпечних місцях.

У контексті сказаного показовими виглядають судження опитаних щодо причин вибору саме їх жертвами злочинів. Серед таких називаються: випадковий збіг обставин – 27 %; неухважність у громадських місцях – 25 %; проживання в криміногенних районах – 11,3 %; очевидні прояви віктимної поведінки (надмірна довіра до незнайомих осіб, перебування у нетверезому стані, демонстрація достатку) – 24,1 %.

Окрім вищевикладеного, прояви віктимної поведінки, що призводить до потрапляння у криміногенні ситуації з необережності, також притаманні жертвам насильницьких злочинів. Класичним прикладом вважається легковажна або ризикована поведінка жертв згвалтувань. Переважна більшість жінок панічно боїться постраждати від сексуальних дій «маніяків» та незнайомих-гвалтівників, які нібито зненацька нападають у безлюдних місцях та у замкненому просторі (ліфти, під'їзди, транспорт). Насправді ж жінок гвалтують чоловіки, яким вони довіряли, не боялися залишатися наодинці, разом проводити дозвілля, вживати спиртні напої і навіть мати попередні інтимні стосунки. Одним словом, жертви не очікували сексуального насильства проти себе, виявилися не готовими до такого розвитку подій.

Намаючись справити приємне враження на чоловіків, жінки нерідко одягають відверте вбрання, спокушають пристрасним поглядом незнайомих, дають номери телефонів, знайомляться на вулицях та через мережу Інтернет, ідуть на романтичні побачення наосліп, відпочивають разом. Тут можна говорити про легковажну поведінку, що містить елементи ризику, оскільки очікувані вигоди від нових знайомств та відносин нівелює ймовірність виникнення непередбачуваних ситуацій і настання небажаних подій. Поряд з цим, класична модель ризикованої поведінки полягає у зневажанні правил особистої безпеки, у таких діях, що з великою ймовірністю призводять до настання небажаних наслідків. Йдеться про ситуації, коли жінки ідуть на побачення з нетверезими чоловіками до них додому, відпочивають на природі у малолюдних місцях і при цьому фліртують, недвозначно натякають на можливе продовження близьких стосунків. Всупереч ризикованій поведінці кожна жінка розраховує на повагу до своєї особистості, яка не втратила статевої свободи. За наявності симпатії до чоловіка жінка загалом допускає сценарій інтимної близькості, але не тепер, колись іншим разом. І, певна річ, жодна з них не очікує згвалтування. Жінці здається, що вона контролює ситуацію, виставляє межі дозволеної для чоловіка поведінки, у будь-який момент зможе припинити розвиток інтимної прелюдії, забезпечити свою статево недоторканість. Однак чоловіки сприймають ситуацію і таку поведінку інакше. Участь жінки в сексуальних іграх розуміється ними як

згода на статевий акт. Спроба його уникнути в останній момент розцінюється як виклик для чоловічої гідності або зневажання цієї людини як статевого партнера. Це розгальмовує ниці пристрасті, підсилює прагнення домінувати над жертвою у даний момент, виступає каталізатором агресії. У такому стані чоловіки діють примітивно й грубо, вдаються до статевих зносин проти волі потерпілої. У результаті незбігу рольових очікувань трапляються звалтування навіть у зовні нейтральних ситуаціях, у тому числі серед подружжя.

Друга модель віктимної поведінки, що створює криміногенні ситуації умисними діями, полягає у провокативній поведінці. За змістом і проявами зазначені види віктимної поведінки мають спільні риси із протиправною поведінкою, іноді збігаються з нею. Схожі особистісні характеристики мають злочинці та жертви. У зв'язку з цим прийнято говорити про інверсію ролей між ними. У ситуації конфліктного протистояння злочинця та жертву важко визначити наперед.

На думку В. С. Мінської, Г. І. Чечеля, провокативна поведінка жертви полягає у таких негативних діях або бездіяльності, що викликають втрату самоконтролю в урівноваженій людині і призводять до неочікуваних вчинків з тяжкими наслідками. Активна провокація виражається у прямій чи опосередкованій агресії проти іншої сторони кримінально-правового конфлікту, або близьких їй осіб. Зазвичай така агресія носить цілеспрямований, умисний характер, має форму фізичного чи психічного насильства над особою. В основному йдеться про побиття, знущання, образи, приниження, погрози, шантаж, що мають на меті заподіяти фізичну чи психічну шкоду злочинцю та близьким йому особам. Активна провокація може полягати в умисному знищенні або пошкодженні їхнього майна. Буває й так, що об'єктом нападу стають треті особи, які втрутилися у конфлікт, або намагалися припинити розпочате злочинне посягання [9, с. 52].

Пасивна провокація, як правило, зводиться до вчинення аморальних дій особою, яка перебуває із злочинцем у родинних зв'язках та інших близьких стосунках. Поряд з цим зустрічається невиконання чи неналежне виконання соціальних ролей та обов'язків, що зумовлюють накопичення негативних почуттів, формують стійке неприязне ставлення до жертви і викликають стан афекту під час чергового загострення конфлікту з одного й того ж питання. Як приклад, можна навести зловживання спиртними напоями та наркотичними засобами і пов'язане з цим перебування жертви у безпорадному стані у публічних місцях, заняття жебрацтвом, проституцією, а також протринькання домашнього майна, накопичування сміття та вживаних речей у житлі, втечі з дому, створення за місцем проживання підпільних притонів тощо. Сюди належить ігрова залежність та інші розлади психіки і поведінки.

Пасивна провокація має місце й тоді, коли жертва своїми умисними діями грубо порушує громадський порядок, чинить вандалізм, ображає честь і гідність усіх присутніх у цей момент громадян. На відміну від активної, пасивна провокація не має конкретного адресата. Вона направлена проти всіх небайдужих до правил співжиття та норм громадського порядку громадян.

Підсумовуючи викладене, можна зробити такі **висновки**.

Не кожна особа стає жертвою злочину у результаті віктимної поведінки. Певна частина членів суспільства випадково опиняються у ролі потерпілих. Однак саме віктимна поведінка перетворює суб'єкта на об'єкт злочинних посягань у ситуації взаємодії зі злочинцем.

Через віктимну поведінку зовні проявляються деформації свідомості і волі жертви у виді нерозпізнавання кримінальної небезпеки та неадекватного реагування на конкретні життєві ситуації і дії потенційних злочинців.

Віктимна поведінка зумовлює виникнення або реалізацію умислу на вчинення злочину проти конкретної особи за певних обставин.

Чимало членів суспільства ведуть себе віктимно у повсякденному житті. Жертвою злочину вони не стають доти, доки не потрапляють у поле зору злочинця. Звідси, віктимна поведінка має свого адресата. Вона помічається та оцінюється не всіма членами суспільства. Віктимна поведінка залишається поза увагою добropорядних громадян, однак викликає реагування у злочинців.

Основна маса людей формально дбає про свою безпеку, сподіваючись на везіння, сприятливий перебіг обставин, добropорядність громадян. Психіка сучасної людини працює у режимі невимушеної зосередженості. Це дезорієнтує і відволікає від адекватного сприйняття та об'єктивної оцінки небезпек довкола себе.

Існує поріг допустимої віктимізованості населення. Наші дослідження доводять, що питома вага жертв злочинів у суспільстві – величина стала. Вона не перевищує 40 % і не залежить від рівня злочинності за календарний чи обліковий рік. Як правило, жертвами злочинів щороку стають нові особи. Повторної віктимізації зазнає лише кожна сьома жертва. Установлена закономірність, з одного боку, свідчить про цілеспрямований пошук жертв злочинів серед осіб, які виявилися уразливими на момент планування та вчинення злочинного посягання. З другого боку, суспільство як самоорганізована система стимулює захисні механізми учасників соціальної взаємодії. Зростання рівня злочинності та страху перед нею мобілізує більшу частину членів суспільства до спротиву і певним чином знижує віктимну активність.

Більшість людей найбільше боїться насильницьких злочинів, при цьому стає жертвами корисливих злочинів. Це свідчить про хибні уявлення щодо джерел кримінальних небезпек, неадекватне сприйняття суспільною свідомістю кримінальної реальності.

Список літератури:

1. Туляков В. А. Виктимология (социальные и криминологические проблемы) / В. А. Туляков. – Одесса : Юрид. лит., 2000. – 336 с.
2. Зелинский А. Ф. Осознаваемое и неосознаваемое в преступном поведении : монографія / А. Ф. Зелинский. – Харьков : Вища шк. Изд-во при Харьк. ун-те, 1986. – 167 с.
3. Медведев В. С. Кримінальна психологія: підручник / В. С. Медведев. – Київ: Атіка, 2004. – 368 с.
4. Краткий психологический словарь / сост. Л. А. Карпенко; под общ. ред. А. В. Петровского, М. Г. Ярошевского. – Москва : Политиздат, 1985. – 431 с.
5. Головкін Б. М. Віктимність як основна категорія віктимології / Б. М. Головкін // Журнал східноєвропейського права. – 2015. – № 20. – С. 6-13.

6. Канеман Даниэль. Дума́й медленно... решай быстро / Даниэль Канеман ; пер. с англ. школа перевода Баканова. – Москва : AST Publishers, 2014. – 656 с.
7. Маслоу А. Мотивация и личность/ А. Маслоу ; пер. А. М. Татлыбаевой. – СПб. : Евразия, 1999. – 352 с.
8. Grayson, B. and Stein, M. I. Attracting Assault : Victims' Nonverbal Cues. Journal of Communication (1981), 31 : 68–75.
9. Минская В. С. Виктимологические факторы и механизм преступного поведения : научное издание / В. С. Минская, Г. И. Чечель. – Иркутск : Изд-во Иркутск. ун-та, 1988. – 151 с.

References:

1. Tuliakov, V.A. (2000). Vyktymolohyia (sotsyal'nye y kryminolohyicheskye problemy). [Victimology (social and criminological problems)]. Odessa : Yuryd. lyt. [in Russian].
2. Zelinskij, A.F. (1986). Osoznaevomoe i neosoznaevomoe v prestupnom povedenii. [Aware and unconscious in criminal behavior]. Kharkov : Vishha shk. Izd-vo pri Har'k. un-te [in Russian].
3. Medvediev, V.S. (2004). Kryminal'na psykhologhiia. [Criminal Psychology]. Kyiv: Atika [in Ukrainian].
4. Karpenko, L.A., Petrovskogo A.V., Jaroshevskogo M.G. (1985). Kratkij psihologicheskij slovar' [Short psychological dictionary]. Moscow : Politizdat [in Russian].
5. Holovkin, B.M. (2015). Viktymnist' iak osnovna katehoriia viktymolohii [Victim fiactures as the main category of victimology]. Zhurnal skhidnoevropejs'koho prava – The Journal of Eastern European Law, 20, 6–13 [in Ukrainian].
6. Kaneman, Danijel' [Daniel Kahneman]. (2014). Dumaj medlenno... reshaj bystro [Thinking, Fast and Slow]. Danijel' Kaneman. Moscow: AST Publishers [in Russian].
7. Maslou, A. (1999). Motivacija i lichnost' [Motivation and Personality]. St. Petersburg: Evrazija [in Russian].
8. Grayson, B. and Stein, M.I. (1981). Attracting Assault: Victims' Nonverbal Cues. Journal of Communication, 31 : 68–75.
9. Minskaja, V.S. (1988). Viktimologicheskie faktory i mehanizm prestupnogo povedenija: nauchnoe izdanie [Victim's factors and mechanism of criminal behavior: the scientific edition]. Irkutsk : Izd-vo Irkutsk. un-ta [in Russian].

Golovkin B. M., Doctor of Legal Sciences, Full Professor, Full Professor of Department of Criminology and Penitentiary Law, Yaroslav Mudryi National Law University, Ukraine, Kharkiv.
e-mail: golovkin_@ukr.net ; ORCID 0000-0002-0333-9806

Victim behavior of crime victims

The article tells about phenomenon of victim's behavior in commission of crimes, found its genesis and describes basic models of such behavior.

Victim behavior is the person acts or omissions that led to her selection as offering and were the reason for commit the crime in a specific situation.

The gist of victim's behavior is dangerous for person behavior in situations of interaction with the criminal. Dangerous of such behavior is allowing for the location, time and scenarios before committing a crime, or at the time a criminal assault. Victim's behavior attracts attention of the criminal, causes the choice of victim, become a pretext for committing a crime against the person who was raised in a vulnerable situation. The shape of this behavior is mainly careless. Much less people are deliberately exposed to unlawful acts. For the moment the emergence of victim behavior prior commission the offense or appears at the moment of interaction between the offender and the victim. Similarly victim behavior can deployment and change in the process of committing a crime. Display of victim's behavior are relatively few; mostly of them are typical.

Keywords: the victim of a crime; cognitive illusion; criminal danger; victimogenic risk; interaction with the offender.

Надійшла до редколегії 14.11.2016 р.